

V SİNİFDƏ DİL QAYDALARI MƏZMUN XƏTTİNİN REALLAŞDIRILMASI İMKANLARI

Artıq yeddinci ildir ki, orta ümumtəhsil məktəblərində Kurikulum konseptual sənədi əsasında hazırlanmış dərsliklər və dərs vəsaitləri tətbiq olunmağa başlanmışdır. Kurikulum hərfi mənada latın sözü olub kurs, yol mənalarını versə də, Azərbaycan Respublikasının Təhsil qanununda belə təsbit olunmuşdur: “Təhsil proqramı (kurikulum) – təhsilin hər bir pilləsi üzrə təlim nəticələri və məzmun standartlarını, tədris fənlərini, həftəlik dərs və dərsdənkənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi və monitorinqinin aparılması sistemini özündə əks etdirən dövlət sənədi”[6, 19]. Bu sənədlər toplusu içərisində tədris fənləri xüsusi yer tutur. Çünki digər sənədlərin nə dərəcədə reallaşdırılması bir başa müxtəlif fənlərin tədrisində əldə edilmiş nailiyyətlərlə ölçülür. Ana dili fənn Kurikulumu isə bunlar içərisində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki: “Ümumtəhsil məktəblərində ana dilinin tədrisi milli maraqlar və dövlətçilik baxımından vacib məsələlərdən biri hesab edilir... Təhsilin ümumi inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək keçiriləcəən beynəlxalq və milli qiymətləndirmələrdə ana dili üzrə standartların mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir” [1, 9]

Məlumdur ki, hər bir fənnin tədrisündən əvvəl müəllim məzmun xətlərini bilməli və onları reallaşdırmağın yollarını mənimsəməlidir. Məzmun xətti fənn üzrə ümumi təlim nəticələrinin reallaşmasını təmin etmək üçün müəyyən olunan məzmunun zəruri hissəsidir [1, 128]. Kurikulumun tələblərinə uyğun olaraq mövcud Azərbaycan dili dərslərində əsas məqsəd şagirdlərin praktik nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək. Odur ki, məzmun xətləri proqrama əsasən belə sıralanır: 1. Dinləyib anlama və danışma. 2. Oxu. 3. Yazı. 4. Dil qaydaları.

Dil qaydaları məzmun xətti dolayı da olsa, şagirdlərin nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət etməlidir. Ümumiyyətlə, bu xətdə aşağıdakıların əhatə olunması nəzərdə tutulmuşdur: a) dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı ən

zəruri biliklərin yığcam, sadə, aydın qaqyda və şərhlər formasında şagirdlərə çatdırılasın, b) orfoqrafiya qaydalarına riayət edilməsi, c) durğu işarələrindən yerli-yerində istifadə edilməsi, d) şagirdlərin şifahi və yazılı nitq bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayan ən zəriri linqvistik biliklərin öyrənilməsi, ədəbi dilin funksional və fərdi üsullarının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin dərk olunaraq fərqləndirilməsi və təcrübədə tətbiqi [1, 11].

Konkret olaraq V sinifdə isə dil qaydaları məzmun xəttində nəzərdə tutulanlar bunlardır:

1. Cümləni məqsəd və intonasiyaya görə növlərinə ayırmaq. 2. Sözü səs tərkibini, semantik xüsusiyyətlərini, tərkibini, yaranma üsullarını və qrammatik mənasını (ad, əlamət, hərəkət bildirməsini) izah etmək. 3. Cümlənin sonunda və dialoqlarda durğu işarələrindən məqsədyönlü istifadə etmək. 4. Sait və samitlərin, mürəkkəb sözlərin yazılış qaydalarına əməl etmək. [1, 27]. Göründüyü kimi, proqrama əsasən V sinifdə həm fonetika (sözü səs tərkibi, sait və samitlərin yazılışı), həm leksika (sözü semantik xüsusiyyətləri), söz yaradıcılığı (sözü yaranma üsulları), həm morfologiya (sözü qrammatik mənası, ad, əlamət, hərəkət bildirməsi), həm də sintaksis (cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlənin sonunda və dialoqlarda durğu işarələri) bölməsinə dair elə qaydalar öz əksini tapmalıdır ki, onlar şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafına yardımçı olsun. Proqramda sadaladığımız bölmələrə aid hansı qaydaların öz əksini tapması göstərilmişdir. Bu, dərslük müəlliflərinin öhdəsinə buraxılır. Demək, digər məzmun xətləri kimi, dil qaydaları məzmun xətlərinin reallaşdırılması daha çox dərslükdən və dərslük müəlliflərində asılı olur. Artıq üçüncü ildir ki, V siniflərdə yeni nəsil dərslüklərdən – Kurikulum proqramı əsasında yazılan dərslüklərdən istifadə olunur. Müşahidələr göstərir ki, istər dərslüklərdə, istərsə də proqramda dil qaydaları arxa plana keçmişdir, bu məsələ səthi əks olunmuşdur. Bunu əsas tutan müəllimlər dərslük prosesində daha çox mətnin məzmununun, hətta ideyasının öyrədilməsinə diqqət yetirir, nitq mədəniyyətinin inkişafına çox önəm verirlər, dil qaydalarının mənimsədilməsini arxa plana keçirirlər. Nəticədə praktik nitq bacarıqları qeyri-şüuru mənimsədilir və çox vaxt elmi əsasdan məhrum olur. V sinfin dərslüyündə də

[3] məhz bu istiqamət əsas götürülmüşdür. Kurikulum proqramının tələbinə uyğun olaraq dərslikdə fonetika, leksika, söz yaradıcılığı bölmələrinə, isim, sifət və feilə aid qaydalar öz əksini tapmışdır. Proqramda nəzərdə tutulsa da, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri, cümlənin sonunda və dialoqlarda durğu işarələrinə aid heç bir nəzəri məlumat, qayda verilməmişdir. Bu isə şagirdləri morfologiyanın sintaktik əsasda öyrənilməsindən məhrum edir, cümlənin düzgün oxusunu və bəzi durğu işarələri qaydalarının işlədilməsini mexaniki məcraya yönəldir.

Sadaladığımız bölmələrə və nitq hissələrinə aid verilmiş dil qaydalarında da qeyri-dəqiqliyə, yanlışlıqlara yol verilmişdir. Onlardan bəzilərini nəzərdən keçirək. Fonetika bölməsi haqqında heç bir məlumat verilmədən saitlərin və samitlərin növləri, ahəng qanunu və s. məsələlər barədə şərhlər verilir. Saitlərin əvvəlki dərsliklərdə üç prinsip (dilin vəziyyətinə, alt çənənin vəziyyətinə və dodaqların vəziyyətinə görə) əsasında verilən bölgüsü belə təqdim olunur: “Sait səslərin aşağıdakı növləri var: qalın saitlər – a, ı, o, u; incə saitlər - ə, e, i, ö, ü; dodaqlanan saitlər – o, u, ü, ö....” [3, 12] və s. Göründüyü kimi, bölgü ilə bağlı məntiq pozulmuş, hansı növün əsasında hansı prinsipin dayandığı göstərilməmişdir. Bu dil qaydasına aid verilən 3 çalışmadan (11, 12, 13-cü çalışmalar) heç birində şagirdlərin yazı bacarıqlarının inkişafına aid tapşırıq yoxdur. 13-cü çalışmada şagirdlərə Aşiq Ələsgərin dodaqdəyməz qoşmalarından bir bənd nümunə verilir və şagirddən tələb olunur ki, şeir parçasında hansı saitlərin iştirak etmədiyini və həmin səslərə aid olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirsinlər. Əvvəla, yaxşı olardı ki, işlənməyən yox, işlənən səslər təhlilə cəlb oluna idi, çünki şagird oxuduğu, tələffüz etdiyi səsi daha əyani təhlil edə bilər. İkinci də, guya bu çalışma ilə fənlərarası əlaqə yaradılır və şagirdlər dodaqdəyməz haqqında müəyyən məlumata yiyələnirlər. Bu tələb dolay yolla müəllim üçün vəsaitdə də təsdiq olunur: “Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər şeir parçasında dodaqların iştirakı ilə yaranan samitlərin və dodaqlanan saitlərin işlənmədiyini müəyyənləşdirməlidir” [4, 38]. Şeirdə bu səslərlə bərabər j, x, c samitləri də iştirak etmir. Dodaqdəyməz haqqında verilən ilkin təəssürat da yanlışdır. Çünki bu şeir formasında dodaqlanan saitlər də işlənə bilər, əsas şərt qoşadodaq samitlərinin işlənməməsidir.

Hər kəs istər qana aşığı sirrini,

Axtarsın dayazı, gəzsin dərini,

Qilüqala salan olsa sərini

Siyah rəngi qızıl çalar qıjhaqıj (Aşığı Ələsgər)

Dərslərdə “**K**” **samitinin tələffüzü və yazılışı**” başlığı altında belə bir qayda verilmişdir: “Bir çox sözlərdə (?! – A. M.) k samiti y samitinin qarşılığı olan [x] səsi işlənir məktəb [məx'təb], çiçək [çiçəx'].

Son samiti [x] kimi tələffüz olunan sözlərə saitlə başlayan çəkilçi artırıqda k samiti y samitinə keçir: ürək – ürəyin, kəpənək – kəpənəyə” [4, 33]. Məlumdur ki, K hərfi Azərbaycan dilində dörd səsi ifadə edir: öz səsini ([kağız]), k-nın qarşılığını ([k'artof]), [y] səsini ([kəpənəy uçdu]) və y-nın qarşılığını ([kürəx']). Başlıq altında bunlardan təkə biri haqqında danışılır. Başqa bir tərəfdən, son samiti k hərfi ilə yazılan və bu səsi təkə y-nın qarşılığı kimi deyil, həm də [y] kimi tələffüz olunan sözlərdə də orfoqrafik qaydaya görə k samiti y samitinə keçir. Külək əsdi [küləy əsdi]– küləyə və s. Dil qaydalarında verilməsə də, təqdim olunan 7 – 11-ci çalışmalarda yuxarıda bəhs etdiyimiz dil qaydalarına aid bacarıqların formalaşdırılması qismən əhatə olunmuşdur [3, 33]. **Q samitinin yazılışı və tələffüzünə** aid verilmiş qayda da yarımçıqdır [3, 36]. Burada da soz sonunda yazılan q hərfinin [ğ] kimi tələffüzü “unudulmuşdur”. Məlumdur ki, belə məqamlarda həmin sözlərdən sonra saitlə başlayan söz gəldikdə sondakı q hərfi [ğ] kimi tələffüz olunur. Məsələn, qulaq aparatı [qulağ aparatı]və s.

Dərslərin 53-cü səhifəsində sual cümləsindən ibarət belə bir başlıq vardır: “Sözün məcazi mənası necə yaranır”. Ancaq verilən dil qaydasında suala cavab əvəzinə, həqiqi və məcazi mənaya aid nümunələr verilir. Əslində izah olunmalı idi ki, məcazi mənə həqiqi mənaya bənzədilərək yaranan sonrakı mənələrdir.

Bəzən dil qaydalarında sistem gözlənilmir. Məsələn, antonimlərin şərhindən sonra belə bir izahat təqdim olunur: “Antonimlərə bədii ədəbiyyatda, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatında (?! – A. M.) tez-tez rast gəlmək olur” [3, 67]. Fənlərarası

əlaqə yaratmaq üçün bu, məqbul haldır. Lakin yaxşı olardı ki, bu tipli izahlar omonimlər, sinonimlər, sözün məcazi mənasının şərhində də verilə idi.

Dərslərdə dil qaydaları ilə bağlı müşahidə etdiyimiz hallardan biri də odur ki, şagirdlərin müxtəlif məqsədlə (dinləmək, anlamaq, oxu və yazı vərdişləri və s.) üzərində işləmələri üçün təqdim olunan mətnlərdə həmin dərslərdə öyrənilən dil qaydalarına aid materiallar ya yoxdur, ya da çox azdır. Bu halı, demək olar ki, bütün mətnlərdə müşahidə etmək olur.

Dil qaydalarına aid bəzi şərhələrdə isə elmi yanlışlıq, qeyri-dəqiqlik müşahidə olunur. Onların bir neçəsini qısa şərhələrlə oxuculara təqdim edirik.

“Qoşa samitlə bitən bəzi təkhecalı sözlərin deyilişi zamanı qoşa samitlər arasında sait səs tələffüz olunur. Məsələn, hökm [höküm], dövr [dövür]” [3, 39]. Konkret olaraq bu qaydanın müxtəlif cinsli qoşa samitlə bitən sözlərə aid olduğu və əlavə olunan samitlərin qapalı samitlər olduğu göstərməli idi.

“Sözün ifadə etdiyi anlayışa sözün mənası, daha dəqiq desək, leksik (lüğəvi) mənası deyilir” [3, 49]. Qayda belə ifadə olunsaydı, daha düz olardı: “Sözün ifadə etdiyi anlayış onun leksik mənasıdır”.

“Qrammatik şəkilçilər sözün mənasını dəyişmir” [3, 84]. Yanlış fikirdir. Çünki artıq şagirdlər sözün mənası dedikdə həm leksik, həm də qrammatik mənanın nəzərdə tutulduğunu bilirlər. Qrammatik şəkilçilər isə sözün qrammatik mənasını dəyişir.

“Sözün başlanğıc formasına qrammatik şəkilçiyə qədər olan hissə daxildir” [3, 86]. Əslində isə başlanğıc forma sözün leksik məna bildirən hissəsidir. Şagirdlər bu qaydaya əsaslanarsa, qrammatik şəkilçisi olmayan (*böyürtkən, dəmirçilik* və s.) və yaxud qrammatik şəkilçisi leksik şəkilçidən əvvəl gələn sözlərdə (*qardaşımgil, xəyalındakı, səninki* və s.) başlanğıc formanı tapmağa çətinlik çəkəcəklər.

Ümumiyyətlə, dil qaydaları məzmun xəttinin reallaşdırılması sahəsində istər dərslərdə, istər dərs vəsaitində bir çox problemlər mövcuddur. Bunlar da

şagidlərin praktik nitq bacarıqlarını elmi əsasdan məhrum edir. İnanırıq ki, təcrübə toplandıqca bunlar aradan qaldırılacaq.

(“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, Bakı, 2015, № 2, səh. 186 - 190)